

ИЛМИЙ ВА ДИНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ТРАНСФОРМАЦИЯСИ ВА МАЪРИФАТЛИ АВЛОДНИ ТАРБИЯЛАШ ЗАРУРАТИ

Қамбаров Абдумутал Аҳаджонович

*Фарғона давлат университети профессори,
фалсафа фанлари доктори (DSc)*

UDK: 396(575.1)

<https://orcid.org/0009-0007-4844-1102>

Аннотация: Мамлакатимизда кейинги йилларида маънавий мерос тубдан қайта тикланди ва идрок этила бошланди, кўхна илмий, диний, тасаввуфий манбалар қатларидаги комилликка элтувчи, маърифатли баркамолликка даъват этувчи ғоялар, фикрлар ўрганилиб, уларни бугунги кунларимиз эҳтиёжлари нуктаи назаридан тадқиқ этишга киришилди. Шу нуктаи назардан мазкур мақолада “Маърифатли авлод” тушунчаси ўзининг моҳият эътибори билан ушбу давр авлодига хос умумийликни акс эттириши ҳамда илмий ва диний қадриятлар трансформацияси орқали маърифатли авлодни тарбиялаш зарурияти, шунингдек, жамиятда юксак маърифат муҳитини яратиш жараёнида дунёвий ва диний илм уйғунлигининг ижтимоий-маънавий жиҳатлари, шу билан бирга Марказий Осиё мутафаккирларининг “Маърифатли авлод” ҳақида фикрлари илмий жиҳатдан таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Маърифатли авлод, комил инсон, маънавий мерос, илмий ва диний қадриятлар, ижтимоий-маънавий муҳит, трансформация, ақл, билим, таълим-тарбия.

Аннотация: В последующие годы духовное наследие нашей страны было полностью восстановлено и стало восприниматься, изучались идеи и мысли, ведущие к совершенству, просвещенному совершенству в слоях старых научных, религиозных и мистических источников, стали быть исследованы с точки зрения потребностей сегодняшнего дня. С этой точки зрения в данной статье понятие «Просвещенное поколение» с его вниманием к сути отражает общность поколения данной эпохи и необходимость

воспитания просвещенного поколения через трансформацию научных и религиозных ценностей, как а также социально-духовные аспекты гармонии светского и религиозного знания в процессе создания среды высокого просвещения в обществе, одновременно научно анализируются мнения среднеазиатских мыслителей о «просвещенном поколении».

Ключевые слова: Просвещенное поколение, совершенный человек, духовное наследие, научные и религиозные ценности, социально-духовная среда, трансформация, интеллект, знание, образование.

Annotation: In subsequent years, the spiritual heritage of our country was completely restored and began to be perceived, ideas and thoughts leading to perfection, enlightened perfection in the layers of old scientific, religious and mystical sources began to be explored from the point of view of the needs of today. From this point of view, in this article, the concept of “Enlightened Generation” with its attention to the essence reflects the commonality of the generation of a given era and the need to educate an enlightened generation through the transformation of scientific and religious values, as well as the socio-spiritual aspects of the harmony of secular and religious knowledge in the process of creating an environment high enlightenment in society, at the same time the opinions of Central Asian thinkers about the “enlightened generation” are scientifically analyzed.

Key words: Enlightened generation, perfect person, spiritual heritage, scientific and religious values, socio-spiritual environment, transformation, intelligence,

knowledge, education.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Илмий ва диний кадриятлар трансформацияси орқали жамиятда юксак маърифат муҳитини яратиш жараёнида дунёвий ва диний илм уйғунлигидан, илм-фан натижаларидан, ривожланган давлатларнинг таълим ва ўқитиш методологиясидан, шунингдек, миллий урф-одат ва анъаналардан, диний анъана ва одатлар, қонун-қоидалардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Миллий урф-одатларимиз, анъаналаримиз ижтимоий ҳаётга сингиб кетган бўлиб, улар шахснинг кадр-қимматини юксалишига хизмат қилади.

Мамлакатимиз кейинги ривожланиш йилларининг яна бир тарихий аҳамияти шу бўлдики, маънавий мерос тубдан қайта тикланди ва идрок этила бошланди, кўхна илмий, диний, тасаввуфий манбалар қатларидаги комилликка элтувчи, маърифатли баркамолликка даъват этувчи ғоялар, фикрлар ўрганилиб, уларни бугунги кунларимиз эҳтиёжлари нуктаи назаридан тадқиқ этишга киришилди. Ана шу чуқур тарихий, миллий-маънавий, умуминсоний негизлардан келиб чиқиб, “Эркин фуқаролик жамиятини маънавий баркамол, эзгу ғоялар, ҳаётий эътиқоди бўлган инсонларгина бунёд эта олиши, шунинг учун янгиланаётган жамиятимизда соғлом авлодни тарбиялаш, эркин фуқаро маънавиятини шакллантириш, маънавий-маърифий ишларни юксак даражага кўтариш орқали баркамол инсонларни вояга етказиш ишига муҳим аҳамият берилаётгани асослаб берилди, яъни миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғоялари қаторида комил инсон ғояси алоҳида ўрин тутиши белгилаб берилди”[1, Б. 56-57]. Шу сабабли ҳам ўсиб келаётган ёшларни комил инсон даражасида тарбиялаш, маърифатли авлод бўлиб шаклланишларида ўз хиссаларини қўшиш жамият аъзоларининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Бу вазифа юксак илм-фан, маънавият ва илғор тафаккур эгалари сифатида дунёни

хайратга солиб келган буюк аждодларимизнинг бош мавзуи бўлиб келган. Шундай экан, бугуннинг долзарб вазифаси сифатида билимли ва маърифатли авлодни тарбиялаш ва жамият тафаккурини ўзгартириш эканлигини келиб чиқади.

“Маърифатли авлод” тушунчаси ўзининг моҳият эътибори билан ушбу давр авлодига хос умумийликни акс эттиради. Бу умумийлик эса, биринчи галда, мазкур авлоднинг мустақилликни мустаҳкамлашдаги ижодий изланиши билан характерланади. Айни вақтда, мазкур тушунча баркамол инсон деб, номланувчи давр кишиларининг энг муҳим белгиларини, улар табиатини белгилайдиган жиҳатларини, уларнинг қизиқиш ва интилишлари билан боғлиқ бўлган ҳолатларини, турмуш тарзини, мафкуравий умумийликни ҳам ифодалайди. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш керакки, бир жиҳатдан маърифатли авлод тушунчасининг мазмунини шу авлодда содир бўлаётган ижтимоий-маънавий сифат ўзгаришлари ташкил қилса, айни вақтда, мазкур тушунча жамиятдаги ўзгаришларнинг системали амалга ошишида, уни билишда муҳим рол ўйнайди. Шу нуктаи назардан маърифатли авлод табиий-ижтимоий борлиқ билан гармония қонуниятларига мувофиқ рационал, англаган муносабатда бўладиган инсондир. Шунингдек, ижтимоий идеал нуктаи назаридан маърифатли авлод билан олам ўртасидаги гармоник уйғунлик ўзининг қонуниятларига итоат этиб, фаолиятида уларга амал қилиб, ижтимоий-маънавий ҳаётда гармоник ривожланишни барқарор кадриятга айлантириб, ўзи ҳам ушбу уйғунликдан завқланиб, баҳра ва илҳом олиб яшайдиган инсондир.

“Маърифатли авлод” тушунчаси ўзбек халқи тарихида алоҳида фахр ва ифтихор билан қўлланадиган, баҳоланадиган ва қадрланадиган авлоддир. У ўз елкасига жамиятни тубдан қайта қуриш, янги мафкуравий маконни вужудга келтириш, ўзбек миллатини ва давлатни жаҳон

ҳамжамиятига танитиш вазифаларини олади.

“Маърифатли авлод” тушунчаси давр кишига хос бўлган умумийликни акс эттиради. Бу умумийлик эса, биринчи галда шу давр кишисининг мамлакатини мустаҳкамлаш учун олиб бораётган ижодий изланишлари билан характерланади. Айни вақтда, мазкур тушунча маърифатли авлод деб номланувчи давр кишиларининг энг муҳим белгиларини, улар табиатини белгилайдиган жихатларини, шунингдек, уларнинг қизиқиш ва интилишлари билан боғлиқ бўлган муаммоларини, турмуш тарзини, мафкуравий умумийликларини ҳам ифодалайди. Маърифатли авлод мамлакат келажаги, жамият таянчи ва унинг ажралмас қисми, давлат ва жамиятнинг ноёб ҳамда тенгсиз интеллектуал бойлигидир.

ADABIYOTLAR TASHLIL VA METODLARI (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS).

“Маърифатли авлод” тушунчаси Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида марказий ғоя сифатида талқин этилади. Мутафаккир “Маърифатли авлод” ҳақида гапирар экан, камолотнинг қатор белгиларини кўрсатиб ўтади. Уларнинг энг асосийси сифатида эса алоҳида шахснинг ўз манфаатлари, шахсий истаклари доирасини ёриб чиқиб, бошқалар ғами билан ҳам яшаши, кўпчилик манфаати учун фидойи бўла билишидир[2, Б. 21-22], - деб таъкидлайди. Мовардий, Абул Ҳасан ўзининг “Дунё ва дин одоби” асарида эса илм эгаси, яъни баркамол авлод ўз нафсини тийиб, унга лозим ишни қила олса, дўстларининг маломати ва душманларнинг таҳқиридан сақланадилар, - дейди. Шунингдек, профессор Нажмиддин Комилов ўзининг “Тасаввуф” асарида комил инсон, яъни баркамол инсонлар жамияти ичида етишиб чиқадиган мўътабар зотдир. У азалдан мартабаси аниқ бўлган руҳ эмас, балки ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида камолга эришадилар, - деган фикрни айтадилар.

Маърифатпарвар олим Алихонтўра Соғуний ҳазратлари ҳамда Аҳадхонтўра Ғаффоровнинг “Биздан эмасдирлар, ватанни севмаганлар” номли рисоаларида таъкидлаганларидек, дин ва илм маърифатли авлоднинг ички зиддиятини бартараф этиш учун энг олий йўлидир.

Файласуф олимлардан Ҳасан Пўлатов, Мамажон Маматовнинг “Тасаввуф тарихидан лавҳалар” номли китобида “Маърифатли авлод”ни шаклланишида диний муассасаларнинг аҳамияти катта эканлигини айтиб ўтадилар.

Бугунги кунгача олимлар илмий ва диний қадриятлар трансформацияси ва маърифатли авлодни тарбиялаш йўллари турли ракурсларда ўрганиб, янги илмий методологик усуллар асосида таҳлил қилиб келмоқдалар. Жумладан, мазкур мақолани ёзишда диалектик, тарихийлик ва мантиқийлик, тизимлилик, комплекс ёндашув, қиёсий таҳлил усуллардан оқилона фойдаланилди.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Бугунги кунда жамият аъзолари билимли, юксак ахлокли, маданиятли, чуқур илмий дунёқараш ва тафаккурга эга бўлишлиги талаб қилинади. Бунда таълим муассасалари тизими ёшлар илмий дунёқарашининг шаклланишида муҳим восита ҳисобланади. Шу боис ёшлар дунёқарашининг юксалишида унга объектив таъсир этувчи позитив омиллар – қадриятлар тизими, бу тизимда дунёвий билимнинг ўрни, маърифатли авлод тарбиясида қандай билимлар зарурлиги ва уларни қандай услублар асосида узатиш, инсон қадриятлари тизимидаги муайян ўзгаришлар, миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги мазкур тизимдаги трансформацияларни ташкил этади.

Ҳозирги даврда жамият аъзолари эгаллаган билим даражаси, миқдори, мазкур билимни тарқатиш, ўзлаштириш, қайта ишлаш ва янги билим ишлаб чиқариш имкониятлари миллий маданият тараққиётини, юксалишини белгиловчи асосий мезондир. Ақл, билим ва таълим инсонларни бирлаштирувчи омил бўлиб, ҳар қандай модернизация ёндашувнинг

зарурий компонентидир. Ақл, аксарият маънода, фалсафий тушунча бўлиб, инсоннинг билиш, фикр юритиш қобилиятини англатади, заковат, етуклик даражасини ифода этади. Ақл инсоннинг идрокини, фикр-мулоҳазасини, фахм-фаросатини акс эттирса, шулар заминиди унинг ижтимоий ҳаётга муносабатини шакллантиради ва фаолиятини вужудга келтиради. “Агар илм эгаси ўз нафсини ҳақиқатда тийиб, унга лозим ишни қила олса, дўстларининг маломати ва душманларнинг таҳқиридан сақланади. Шунда илм фазилат устига гўзал ҳимоя ва поклик иззатини жамлайди ва ўз фазилатлари туфайли ҳақли бўлган мартабага эришади”[3, Б. 42].

Маънавий-ахлоқий ва аксиологик қадриятлар маърифатли авлодни тарбиялашда муҳим омиллар деб кўрсатилса-да, бу билан чекланиб қолмаслик зарур. Чунки, маърифатли авлодни тарбиялаш ҳамда жамият тараққиётида уларнинг ҳар томонлама иштирокини таъминлаш билан намоён бўлади. Жамият аъзоларини илм-маърифатли қилиб тарбиялашда ижтимоий муҳит ҳолати муҳим аҳамият касб этади. Бугунги кунда маърифатли авлодни тарбиялашда лозим бўлган маънавий-ахлоқий ва аксиологик қадриятларнинг асосий таркибини белгилаб олиш керак. Шунингдек, белгилаб олинган қадриятларни инсон онгига сингдиришнинг қулай ва замонавий технологияларини ишлаб чиқиш эса ҳамон долзарб бўлиб турибди.

Бу ўринда, комил инсонга (маърифатли авлодга) хос сифатлар алоҳида олинган камдан-кам инсонлардагина учрайди, бинобарин жамиятда комил инсонларни топиш, улар билан суҳбат куриш, фазилатларидан баҳра олиш имкони чегараланган эканда, деган иштибоҳларга ўрин йўқлигини ҳам айтиб ўтиш лозим. Бундай саволларга жавобан мазкур мақолада шундай хулосалар келтирилади: “Комил инсон инсонлар жамияти ичида етишиб чиқадиган мўътабар зотдир. У азалдан мартабаси аниқ бўлган рух эмас,

балки ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида камолга эришгандир. Шу учун ҳар бир пок ахлокли, илоҳсевар шахс комилликка интилиши ва бу йўлда насиба олиши мумкин. Комилликнинг олий белгиси Ҳақ йўлдан бориб, халққа фойда келтиришдир. Киши ўз сўзи, амалий ишлари, нияти билан одамларга қанчалик наф келтирса, ёмонларни тўғри йўлга солса, Ҳақ йўлида фидо бўлса, у шунча комилдир”[4, Б. 136].

MUHOКAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ислом таълимотида маърифатли авлодни шакллантириш муаммоси бош мақсад даражасига кўтарилган бўлиб, кишини руҳий ва маънавий жиҳатдан поклаш орқали баркамол, комил инсонни тарбиялаш масаласи туради. Шуниси эътиборлики, тасаввуф диний фалсафий дунёқараш бўлиб, унинг асосий мазмуни инсонни комиллик томон етаклашдир. Бу таълимот вакиллари шахсий руҳий тажриба орқали Оллоҳ билан руҳий мулоқотда бўлиш (Оллоҳга етишиш ва унга сингиб кетиш) мумкин деб ҳисоблайдилар. Бунга дилида Оллоҳга муҳаббати, илоҳий йўлда борадиган киши жазба (зикр) ва тажалли воситасида эришади [5, Б. 27].

Маърифатли авлодни шаклланишида диний муассасаларнинг аҳамияти ислом динини вужудга келишининг сарчашмаларидаёқ бекиёс бўлганлиги ва муқаддас динимизни асосий таянчи бўлганлигини барча исломшунос тадқиқотчилар таъкидлайдилар. Бу мавзу ўзининг ғоят кенг, кўп қиррали ва узок тарихий заминларга эга эканлиги билан алоҳида ва фундаментал изланишларни талаб қилади. Ушбу ишда, маълум манбаа ва тарихий адабиётларга таянган ҳолда мавзунинг ислом диний муассасаларининг баркамол инсон тарбиясидаги ўрни ва роли, инсонни баркамоллик мартабасига кўтарилишидаги диний ташкилотлар эришган тажриба ва уларни таълим тарбиядаги аҳамияти мухтасар кўриб чиқилади. Шунини қайд этиш лозимки, диний-исломий ташкилотлар кўлами ва таркиби жуда кенг. Улар фаолиятининг

негизида шубҳасиз, инсон уни ислом дини, Қуръони Карим, шариат, ҳадислар асосида маърифатли авлодни тарбиялаш вазифаси туради.

Аслида, маърифат илм-фан ва билим олиш билан чамбарчас боғлиқ. Содда қилиб айтганда, билимли инсонни маърифатли инсон сифатида таърифлаш мумкин. Билим – шахснинг зарурий таркибий қисми бўлиб, у инсонни таълим олишида ёрдам беради ва мустақил ҳаётга бўлган интилишини фаоллаштиради. Дунёвий ёхуд диний мазмундаги билимга эга бўлиш юксак бахт, баркамоллик, комиллик ва кадр-қиммат, эътиборга лойиқлик билан тенглаштирилади. Зеро, файласуф Афлотун: “Оламда билимдан кучли нарса йўқдир. Билим ҳар қандай хузур-халоватдан ҳам, бошқа нарсалардан ҳам зарурроқдир”, - деган бўлса, “Инсон билим туфайлигина барҳаётдир. Билим, тафаккур инсон ҳаёти, барҳаётлиги негизидир”, - дейди Гегель[6, Б. 13]. Ҳақиқатан ҳам барча ижтимоий қадриятлар орасида билимга бўлган муносабат юксак бўлиб, инсоннинг жамиятдаги мавқеи, унинг баркамоллиги бевосита билимга боғлиқдир. Мутафаккир Имом Бухорий бўлса “Дунёда илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлмаслигини”[7, Б. 156] таъкидлаган эди. Бугунги кунда жамиятимизнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш, маърифатли авлодни тарбиялашнинг асоси бўлган таълим-тарбия соҳасида бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Шундай қилиб, таълим-тарбия тизимини ислоҳ этиш ва модернизация қилиш, уларни маърифатли авлодни тарбиялашдаги ўрни ва ролини оширишда муҳим босқич бўлди.

Илмий ва диний қадриятлар уйғунлиги асосида маърифатли авлодни тарбиялаш орқали ижтимоий онгга ижобий таъсир кўрсатиш мумкин. Теран тафаккур ва кенг дунёқарашга эга маърифатли ёшларни тарбиялаш жараёнининг мазмуни ва характерли хусусиятлари, шунингдек, бевосита фуқаролик жамияти вазифалари билан боғлиқ. Жамиятнинг янги тараққиёт босқичида илмий ва диний қадриятлар

трансформацияси орқали маърифатли авлодни тарбиялаш орқали жамиятда тинчлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик муҳитини яратишдир. Бу борада давлатимиз раҳбарининг ўз йўли ва яқдил қараши мавжудлигини таъкидлаш жоиз.

“Ўзбекистон миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик соҳасида ўз анъаналарига доимо содиқ бўлиб, бу йўлдан ҳеч қачон оғишмасдан илгари боради. Мамлакатимизда турли миллат ва диний конфессиялар вакиллари ўртасида ўзаро ҳурмат, дўстлик ва аҳиллик муҳитини мустаҳкамлашга биринчи даражали эътибор қаратилади”[8, Б. 54]. Жамият аъзоларида илм ва динни кадрлаш ва уларга ҳурмат кўрсатиш, илм ва дин уйғунлигини яратиш орқали диний конфессиялар ўртасида ҳамжиҳатлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш мумкин.

Зеро, “Ислом дини ақлга аҳамият берган диндир. Инсон хоҳ ўз борлигида ва хоҳ кўкларда ва ерда бўлсин, Оллоҳнинг бутун қудрат асарларини англай билиш учун фақат соғлом бир ақлга эга бўлмоғи лозим. Мусулмонлик ақлга юксак бир мавқе бергани каби илмнинг ҳам қийматини юксалтирган, ҳар кимга илм олишни фарз қилган, ҳақиқат қаерда бўлса, олинишини билдирган. Бу сабабдан мусулмонликдан фойдали илмларга, фанларга тескари бир ҳукм йўқдир ва бўлмайди ҳам”[9, Б. 338]. Демак, исломдаги илм олиш, ҳақиқатга интилиш даъватларини ислом дунёсига сингдириш орқали улардаги илмий-интеллектуал фаолиятни жонлантириш ва тараққий эттириш мумкин.

Ўзбекистоннинг илм ва динни бирдай кадрлаш ва уларни уйғун ҳолда ривожланишини таъминлаш сиёсати жаҳон ҳамжамяти томонидан ҳам тасдиқланмоқда. Ушбу ишларнинг натижаси сифатида 2017 йил сентябрь ойида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг ялпи мажлиси 72-сессиясида Ўзбекистон томонидан илгари сурилган томонидан муҳим бир ҳужжат – “Маърифат ва диний бағрикенглик”

резолюцияси қабул қилинишини келтиришимиз мумкин.

Жамиятнинг янги тараққиёт босқичида илмий ва диний қадриятлар трансформацияси орқали маърифатли авлодни тарбиялаш жамиятда тинчлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик муҳитини яратади. Зеро, маърифатпарвар олим Алихонтўра Соғуний ҳазратлари таъкидлаганларидек, “Инсон демак шундоқ мураккаб нарсадирки, унинг вужуди шу уч турлик – раҳмоний, хайвоний, шайтоний қувватлар билан яратилишидир”[10, Б. 16]. Демак, дин ва илм маърифат инсоннинг ички зиддиятини бартараф этиш учун энг маъқул йўлдир.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION. Хулоса қилганда, дин, давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг янги конфигурацияси бутун бир ижтимоий-сиёсий маконни қайта шакллантиришни акс эттиради, бу ижтимоий тараққиётнинг имкониятлари ҳақида кенгроқ ахборотни рағбатлантириш, аниқлик ва универсаллик муносабатларига боғлиқ. Бугунги

глобаллашув жараёнида замоннинг мураккаблиги ва қийинчиликлари экстремистик таҳдидлардан ижтимоий қадриятларгача, динийлик ва дунёвийлик ўртасидаги мувозанат масаласини, дунёвийлик тамойилининг нозик чегараларини кўриб чиқишдан ижтимоий жиҳатдан синалган маънавий-ахлоқий меъёрларгача кўплаб диний зиддиятларда ўз аксини топмоқда.

Онтологик, институционал ва цивилизациялашган прогнозлардаги диний ҳамда конфессионал параметрлар янги ижтимоий структураларни яратишнинг усуллари ва маънолари сифатида талқин қилинади. Бугунги кунда баъзи давлатларда давлат, жамият ва дин ўртасидаги муносабатларда динийлик ва дунёвийлик мувозанатини таъминлаш механизмларининг яратилмаганлиги ёки тўғри йўлга қўйилмаганлиги фақат илмий тадқиқотларни амалга оширибгина қолмай, балки давлат, жамият ва дин ўртасидаги муносабатларнинг янги механизмларини яратиш ҳамда такомиллаштириш масалаларини кун тартибига қўймоқда.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Тошкент: Ўзбекистон. 2001. –Б. 56-57
2. Каримов К. Илк бадиий дoston. –Тошкент: Ўқитувчи. 1976. –Б. 21-22
3. Мовардий, Абул Ҳасан. Дунё ва дин одоби. –Тошкент: Hilol-Nashr. 2017. –Б. 42
4. Комилов Н. Тасаввуф. –Тошкент: Моварауннахр – Ўзбекистон. 2009. –Б. 136
5. Ҳасан Пўлатов, Мамажон Маматов. Тасаввуф тарихидан лавҳалар. –Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2011. –Б. 27
6. Тошболтаев М. Олим, илм, кашфиёт ва тараққиёт. –Тошкент: Фан. 2012. –Б. 13.
7. Абдуллаев А. Илмдан бошқа нажот йўқ. –Тошкент: Тошкент ислом университети. 2017. –Б. 156.
8. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. –Тошкент: Ўзбекистон. НМИУ. 2019. 3-том. –Б. 54.
9. Кўнпара, Муҳаммад Зако. Муҳаммад (с.а.в.) ва ислом тарихи (Ислом тарихидан сабоқлар). –Тошкент: Шарқ. 2017. –Б. 338
10. Алихонтўра Соғуний, Аҳадхонтўра Ғаффоров. Биздан эмасдирлар, ватанни севмаганлар. –Тошкент: “Моварауннахр”, 2005. –Б. 16.